

ЗА ДИНАМИЧНИТЕ МОДЕЛИ НА ДИАЛОГИЧНОТО ОБЩУВАНЕ

Йовка Тишева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

The main task of this paper is to discuss parts of the theoretical model for analyses of spoken communication in Bulgarian. Language register defined as language variations determined by non-linguistic parameters such as field, theme or topic of communication, ways or channels of communication, degree of interaction (dialogue or no-dialogue) is the core term used for this purpose. Some ideas for application of the model for analysis of Spoken Bulgarian data are also presented.

Key words: Spoken communication; Spoken Bulgarian; Media language; Pragmatic markers

В полето на устната комуникация, реализирана със средствата на съвременния български език, най-добре проучени се оказват особеностите на всекидневното неподготвено общуване (разговорната реч). Медийната сфера и част от публичната сфера (политическата реч) се оценяват най-вече според критериите за нормативност. Малко на брой са анализите на общуването в академична среда. Липсват детайлни проучвания на езиковите особености при общуване в деловата сфера. Необходимостта от детайлно изучаване на речевата комуникация е в основата на проекта *Изследване на модели и средства в различни речеви ситуации и сфери на общуването в съвременния български език* (ФНИ на МОМН, дог. № ДТК 02/11, 16. 12. 2009 г.), разработван от изследователски екип, включващ преподаватели от Факултета по славянски филологии на СУ. Основната цел на настоящата статия е представянето на някои въпроси, свързани с избора и апробацията на теоретичен апарат за описание на устната комуникация. Реализирането на тази цел определя следните конкретни задачи:

- представяне на теоретичната рамка, която е част от комплексната методика, разработена за описание на обекта на посочения изследователски проект;
- анализ на някои езикови особености на устното общуване в официална среда, протичащо с висока степен на подготвеност по темата с цел апробация на елементи от избрания теоретичен модел.

Представянето на използваните досега теоретични подходи за описание на устното общуване не е сред задачите на настоящата статия. Прегледът на натрупания изследователски опит показва, че в българското езикознание при изследване на устната реч доминира нормативистичната традиция. В духа на прескриптивната граматика устните форми, реализирани извън битовата сфера, трябва да следват книжовноезиковите норми, които са в сила за лексиката и граматиката на писмените текстове. Изговорът трябва да следва

правоговорните правила (или т.нар. пълен произносителен стил), а варианти при прилагането им са приемливи само за спонтанното битово общуване. В съвременната езикова ситуация обаче отношението към езиковата нормативност има по-различни измерения от тези, представени в трудовете на изследователите от 80-те и 90-те години на ХХ в. Настъпилите социо-културни промени, напр. в ролята на институциите, свързани с образованието, на средствата за масово осведомяване, динамиката във функционалните сфери и обособяването на нови речеве ситуации дават отражение върху езиковото поведение. При прилагането на двуполюсният модел за оценяването на средствата в устното общуване – като правилни или неправилни, се констатира отклоненията, но не се очертават причините за тях. Генерализирането на идеята, че книжовноезиковите норми не се спазват, защото не се познават или не се владеят задълбочено, невинаги гарантира пълнота при анализите на актуалната комуникация. Тъй като не само факторите на речевата ситуация, а и извънезиковите фактори могат да имат решаващо влияние при избора на езикови средства, се налага разширяване на подходите за изследване на комуникацията.

В реалните речеве ситуации езикът се реализира чрез своите варианти, определени регионално, социално, на хронологичен принцип или според формата – писмена или устна. Дадена ситуация се свързва с определен езиков вариант; участниците в ситуацията осъзнават или са запознати с тази зависимост и се съобразяват с нея, за да реализират успешно комуникативните си цели. За анализите на устното общуване в рамките на представения проект се предлага използването на теорията за езиковите регистри, тъй като тя отчита зависимостта и диференцираността на езиковите формации от социалните фактори на средата, степента на официалност, начина или формата на комуникацията, интерактивността, диалогичността и др. Тъй като у нас тази теория не е широко прилагана и е известна преди всичко сред представителите на българската социолингвистика, ще бъде направен кратък обзор на основните постановки за същността на езиковите регистри .

Терминът „езиков регистър“ се употребява още през средата на ХХ в., но става популярен след 60-те години на миналия век благодарение на изследователите социолингвисти. Различните дефиниции на понятието езиков регистър следват идеята, че това е езиков вариант, зависим от употребата: всеки говорещ разполага с поредица от езикови варианти, като от тях избира различни варианти в различни речеве ситуации. За описанието на териториалните и груповите езикови варианти са важни характеристиките на лицата, които ги използват, напр. месторождение, местоживеене – за идентифициране на диалекта; пол, възраст, занимания, професия – за определяне на професионалния или груповия говор. При дефинирането на езиковите регистри не е важно кой, а как се използват определени езикови модели. Всеки регистър има свои лексикални и граматични характеристики. При анализа на устната комуникация

може да се приложи петстепенната ска̀ла на регистрите (Джус 1961), която и досега се използва за описание на устния английски език:

– *застинал* (Frozen), или *статичен* (Static) – системата от езикови средства в текстове, при които не са допустими промени във формата и в съдържанието. Този регистър се отличава с висока степен на официалност и максимална подготвеност на съобщението, както е напр. при произнасяне на религиозни или на юридически текстове.

– *официален* (Formal), или *академичен* (Academic) – при еднопосочна комуникация, напр. в научното общуване, в официални ситуации, които не предполагат представяне на лични позиции или оценки. Общуването е без прекъсвания или неподготвена размяна на ролите на говорещите, по установен сценарий с предварителна подготвеност на текстовете. Този регистър се използва при презентации, лекции, речи, съобщения, представяне на експертизи и под.

– *консултативен* (Consultative) – доминиращ в устна комуникация заради наличието на комуникативно взаимодействие: размяна на реплики между участниците в общуването, които са с висока степен на информативност. Наред с вербалните се използват и невербални средства за допълване или подкрепа на основното съобщение. Най-типичните примери се свързват с комуникация между говорещи с различен статус или роля, напр. студент и преподавател, лекар и пациент, служител и клиент.

– *всекидневен* (Casual) – при комуникация в приятелски кръг. Отличава се с по-ограничен речник в сравнение с посочените вече регистри поради по-ограничените теми в неформална среда. Прекъсванията, динамичните синтактични модели, кратките или елиптичните изречения са отличителна черта на този регистър наред с широкото използване на паралингвистични средства. С този регистър се оформят разговорите между приятели, роднини, членове на различни групи или клубове.

– *личен* (Intimate) – реализира се само в най-тесен кръг, в семейството или между много близки хора, като най-важното е да се покаже отношение към събеседника в пълния диапазон от интимно ласкавото до езиково агресивното. Този регистър има собствен речник, отличаващ се на първо място със специфични „кодирани“ номинации (преназовавания на лица и обекти, умалително-гальовни названия и обръщения), чиято референтна стойност е известна само на участниците в комуникацията.

Представената класификация се определя като ска̀ла, защото показва йерархията в системата според степента на официалност, на интерактивност и на подготвеност на съобщението. Първите два регистъра се отличават с малко или на практика нулеви възможности за вариране, тъй като се свързват или със стандартизирани текстове, или със стандартизирани „сценарии“ за прочитане на общуването. Всекидневният и консултативният регистър могат да се реализират чрез поредица от варианти, определени от социални или етнокултурни фактори.

Анализът на официалното и неофициалното устно общуване чрез прилагане на системата на езиковите регистри е една от задачите на проекта *Изследване на модели и средства в различни речеви ситуации и сфери на общуването в съвременния български език*. В рамките на настоящия текст не е възможно да бъде предложена цялостна апробация на избрания теоретичен модел. На проверка ще бъдат подложени само отделни негови елементи, засягащи комуникацията в официални ситуации, във връзка със следната изследователска хипотеза: при официално подготвено общуване използваните езикови средства и модели са максимално близо до книжовноезиковата норма. Поради внимателния подбор на лексикални и граматични средства в подготвената реч липсват елементи, присъщи за спонтанната неофициална комуникация. Говорещите съзнателно следват официалния или консултативния регистър в устната реч в официална ситуация.

Тази хипотеза ще бъде проверена чрез анализ на корпус от интервюта, излъчени по Българското национално радио. Те са част от дискусийни или коментарни предавания, свързани с обществено значими теми. Събеседниците са предварително подготвени по темите. Интервютата са проведени в студио с участието на двама събеседници: журналист (Ж) и гост (С); транскрипциите са част от архива на представения проект.

Традиционните анализи на устната реч обикновено започват с проверка на степента, в която се спазват правоговорните норми. Тук вниманието ще бъде насочено към най-високото равнище – равнището на текста, и по-точно към единиците в него, реализирани при еднократна размяна на ролите между говорещите (по модела въпрос–отговор; стимул–реакция). Ще бъдат представени начините за оформяне на началото на репликите в случаите, при които се изразява отношение към репликата на предходния говорещ¹.

Характеристиките на речевата ситуация – официалност, висока степен на подготвеност, значимост на темата, дистанция между говорещите, налагат определени изисквания към използваните езикови модели. Изразяването на отношение към съдържанието на изказване, реализирано в официална среда, не би трябвало да става със средства, които са натоварени със същата функция, но в неофициална среда. Наблюденията върху данните от изследователския корпус показват, че за целите на общуването в официални ситуации се прилагат специфични модели, които са изразители на прагматичното значение, което говорещият „наслажда“ над пропозиционалното значение на изказването. Ако слушателят не приема, не е съгласен с твърдението на говорещия или му се противопоставя, в условията на спонтанно битово общуване това отношение се означава най-често с използването на прагматични маркери от типа на *ами, абе, ама* в началото на изказването. При официално общуване, каквито са примерите от наблюдаваните радиопредавания, тези елементи за оформяне

¹ За ролята на прагматичните маркери в начална позиция при изказванията, реализирани при подготвено и при неподготвено общуване, вж. Тишева 2011.

а началото на изказването не се използват поради съзнанието на говорещите, а те са маркирани като разговорни, колоквиални, следователно неофициални и непрестижни.

От друга страна, директното противопоставяне или грубото отричане на върдение на събеседника се приема като нарушение на максимите на разговора и може да доведе до понижаване на имиджа на втория участник в комуникацията. В анализирания речеви ситуации несъгласието или неприемането на твърдението на предходния говорещ се маркира със система от езикови средства, които са подбрани така, че да не нарушават принципите за сътрудничеството между участниците в диалога и за учтивостта. Вместо да изрази директно своята отрицателна оценка за твърдението на първия говорещ, вторият говорещ започва репликата си с потвърждение или положителна оценка на изказаното мнение. След това „положително“ начало следват изрази, които показват какво е всъщност отношението му към твърдението на събеседника. Така се оформят специфични изрази в началото на репликата реакция, съставени от елементи в определена последователност – първият елемент е с основно значение изразяване на съгласие или потвърждение: утвърдителната частица *да*, изразите за потвърждение *така съгласен/съгласна съм, добре* и под.; вторият елемент изразява противоположното значение: противопоставителните съюзи *но, обаче*. В корпуса след такъв началото на репликата на втория участник в комуникацията най-често следва глумлив съобщително изказване, както е в пример (1) – първият изразява своето мнение (формулира твърдение), следва привидно съгласие на втория говорещ с изказаното твърдение, последвано веднага от противопоставяне:

(1) Ж: Малко е трудно за забелязване наистина / защото доста а: се изличи като субект в публичното пространство

С: *Да/но* за сметка на това/*но* за сметка на това / неизвестните около / проекта Първанов по който общественото мнение очевидно продължава да бъде раздвоено/ неизвестните около този проект също ще бележат предстоящия политически сезон

(2) С: Значи искам да започна от това че съвсем различен е проблема на ценката на доказателствата / в смисъл вече когато се приема че тези доказателства са годни / по какъв начин те ще бъдат оценени / достатъчни или не / и защита на определена теза

Ж: *Добре* а: *но* / трябва ли да има някакъв толеранс на съда

В репликата реакция на изказаното твърдение от първия говорещ може да присъстват няколко елемента, изразяващи съгласие или приемане. Така формално се удължава фразата, натоварена с положителна оценка; говорещият привидно „отлага“ противопоставянето, но с включването на модалното наречие *вероятно* във фразата между *да* и *но* все пак изразява и оценка – съмнение истинността на първото твърдение.

(3) Ж: А МВР / прокуратурата обаче виждат в тази възможност тези хора да останат в ареста ... такива случаи има и такива престъпления са разплитани

С: Да / най-вероятно е така / но във крайна сметка закона казва...

Подобни стратегии за изразяване на несъгласие се прилагат както от интервюираните – в (1), (3) и (4), така и от журналистите – в (2) и (5):

(4) Ж: Ами то е като разликата да гледаш един филм / на малък екран и в киносалон

С: Да така е / обаче знаеш ли че / като отваряш тая тема аз примерно сега не обичам да ходя на кино

(5) С: Надяваме се на политическата зрялост на премиера

Ж: Да / въпроса е обаче и вие да бъдете компромисни

Оценката на говорещите за речевата ситуация влияе върху избора на езикови средства, с които не само да изразят най-точно твърденията си, но и да изградят и поддържат пред събеседника и аудиторията положителен имидж (означаван в англоезичната литература като *face*). Вероятно поради това в анализирания корпус примерите за директно заявяване на несъгласие или противопоставяне са единични. Интересно е, че веднага след изразяването на отрицание говорещият включва изрази, с които цели понижаване на негативната оценка, напр. етикетните изрази за извинение:

(6) Ж: Сега / вие сте се обърнали към премиера / вие ще се съобразите и ще изпълнявате тази заповед / или имате други намерения

С: Не просто / извинявам се но нещо което / в Конституцията е гарантирано / не знам кой би го отменил

В разгледаните дотук примери за изразяване на оценка репликата на втория участник е реакция на съобщително изказване на първия. Развитието на диалога в радиоинтервютата обаче предполага значително по-често редуване на въпрос от страна на журналиста и отговор на събеседника. В такива случаи в корпуса се откриват примери, в които се използва още един от моделите² за оформяне на начало на репликата в неподготвената неофициална реч – реакцията на събеседника започва с глагол в повелителна форма. В разговорната реч в такава позиция се използват императивите на няколко глагола: *видя, гледам, слушам, чакам*, като поради особеностите на всекидневното битово общуване формите са предимно в единствено число. В анализирания корпус примерите са само с императива на *видя*, и то за множествено число (учтива форма):

² Първият модел се свързва с употребата на прагматичната частица *ами* в началото на изказването и в разговорната реч, и в официална ситуация.

(7) Ж: Иначе доволен ли сте от вашата съдба// съжालявате ли за нещо/ което се е случило или не се е случило?

С: *Вижте*: човек не може да съжالياва и прекалено да се радва// човек може да изпита емоции от лошата си съдба...

Репликата на журналиста включва два преки общи въпроса, изискващи отговор с *да* или *не*. Събеседникът обаче не оформя своята реплика по очаквания начин; на практика той не дава никакъв директен отговор на зададените въпроси. Започвайки репликата си с *вижте*, той показва, че или не желае да отговори на въпроса – не е в състояние да го направи, смята, че не е необходимо и под., или се стреми да отложи отговора – за да го обмисли, да го постави в адекватен контекст, в който да бъде интерпретиран по определен начин и т.н.

Възможно е въпросът на журналиста да е предхождан и/или следван от негови разсъждения по темата. В (8) събеседникът дава някакъв, макар и доста описателен, отговор на същинския въпрос, оформен с местоимението *какви*, но започва репликата си с фрази, с които отлага отговора. Използването на условно изречение показва допълнителните модални оценки, с които е натоварен отговорът:

(8) Ж: Това е основното при социалистите / а при другите какви са очакванията ви за есента / вече започнахме да задаваме въпроса коя е вашата кандидатура

С: *Вижте / ако*: едно е сигурно / то е че последния месец / завърши с много ясни предизборни обяви

Отлагане на директния отговор може да бъде постигнато с поредица от прагматични маркери в началото на репликата. След това начало, натоварено с прагматични и модални оценки на говорещия, не следва отговор на въпросите на журналиста, а изразяване на лично мнение по темата на общуването:

(9) Ж: На финала / какво ще посъветвате / онези които като мен все още не са почивали и вас / какво / на какво да заложат / на сигурното придвижване / кое е по-сигурното

С: *Ами вижте м. мога да кажа че* / сигурността в транспорта а: в момента е гарантирана

Анализът на данните дава възможност да се направят някои първоначални изводи. Официалната ситуация, социалната дистанция между говорещите, значимостта на проблематиката, високата степен на подготвеност по конкретните теми, както и разбирането на интервюираните за комуникацията чрез медиите като част от средствата за създаване на положителен имидж влияят върху избора на езикови средства. Общуването не преминава в сферата на

всекидневния, а протича в полето на консултативния регистър. Използването на различните прагматични маркери за оформяне на началото на репликите е сред малкото прояви на промяна в избраната езикова стратегия. При това обаче говорещите съзнателно подбират такива прагматични средства, които според техните оценки имат по-висок статут. Може да се говори за йерархия на прагматичните маркери, свързана с типа речева ситуация:

– маркери, които са приемливи при общуване в официални ситуации, напр. разгледаните тук за оформяне на отрицателна оценка, за отлагане на отговора;

– маркери, които са общи и за официална, и за неофициална комуникация, защото се възприемат като немаркирани по тези признаци, напр. частицата *ами* в началото на репликата;

– маркери, които са част само от неофициалното битово общуване, напр. частицата *абе*.

Фактът, че и при официална подготвена реч говорещите използват елементи, които по принцип се свързват с разговорната реч (всекидневния регистър), означава, че посочените средства са показатели всъщност за формата на комуникацията (устна, а не писмена), а не за социалните параметри на общуването.

ЛИТЕРАТУРА

Джус 1961: Joos, M. *The Five Clocks*. New York: Harcourt, Brace and World.

Тишева 2011: Тишева, Й. За разговорните маркери и устната комуникация. – В: *Проблеми на устната комуникация*, кн. 9 (под печат).